

УДК: 343:1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.27>

ДО ПИТАННЯ ПРО ОЗНАКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Борейко Г.Д.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка,
адвокат,
ORCID: 0000-0002-5592-4302,
e-mail: gala7788@meta.ua*

Борейко Г.Д. До питання про ознаки зловживання правом у кримінальному провадженні.

У статті викладено комплекс теоретичних і практичних питань, пов'язаних з визначення ознак зловживання правом. Закцентовано увагу на існування цього явища саме у кримінальному провадженні, що підтверджується як науковими розробками, так і правовими висновками, викладеними національними судами у рішеннях, в тому числі і вищих інстанцій.

Розглянуто наукові підходи щодо розуміння поняття «зловживання правом у кримінальному провадженні» через виокремлення його ознак. Враховуючи складність виявлення зловживання правом зроблено спробу з'ясувати сутність цього явища шляхом розкриття змісту основних та додаткових ознак. Проаналізовано та систематизовано існуючі в юридичній науці концепції щодо ознак цього явища та зроблено власний коментар до них. Одночасно, автором сформульовано та обґрунтовано систему ознак зловживання правом саме у кримінальному провадженні, наведено їх перелік та здійснено аналіз кожної з них. З'ясовано сутність істотних ознак зловживання правом, які мають вирішальне значення при оцінці діянь учасників кримінального провадження та їх кваліфікації як зловживання правом. Також, виділено ряд додаткових ознак, які є характерними для багатьох випадків зловживання правом, однак їх відсутність не змінює сутність цього явища. Одночасно, аргументовано невіднесення інших ознак, що наводяться в юридичній літературі до основних.

З врахуванням висловлених позицій інших авторів, автором запропоновано власну систему ознак цього явища, що має практичне значення при застосуванні норм КПК України для визначення зловживання правом у кримінальному провадженні. Як наслідок, зроблено висновок, що закріплення чітких критеріїв визначення діяння як зловживання правом на законодавчому рівні забезпечить процесуальну визначеність, що дозволить суду чітко обґрунтовувати свої рішення при оцінці діянь учасників кримінального провадження, а останнім – дасть змогу передбачити, які їх дії можуть бути в подальшому кваліфіковані як зловживання наданими їм правами.

Ключові слова: суб'єктивне право, реалізація права, всупереч призначенню права, юридичні заборони, приватний інтерес, зловживання правом.

Boreiko H.D. To the question of signs of abuse of rights in criminal proceedings.

The article considers a theoretical and practical issues related to the identification of signs of abuse of law. The author focuses on the content of this phenomenon, in particular, in criminal proceedings, which is confirmed by both scientific developments and legal conclusions set forth by the national court in its decisions.

The article examines scientific approaches to understanding the concept of abuse of law in criminal proceedings by identifying its features. The existing concepts in legal science regarding the features of this phenomenon are analyzed and their own commentary is made. At the same time, the author formulated and substantiated a system of signs of abuse of law in criminal proceedings, listed them and analyzed each of them. The essence of the essential signs of abuse of law, which are of decisive importance in assessing the actions of participants in criminal proceedings and their qualification as

abuse of law, was clarified. Furthermore, a number of additional signs have been identified that are characteristic of many cases of abuse of rights, however, their absence does not change the essence of this phenomenon.

Taking into account the positions expressed by other authors, the author proposed his own system of signs of this phenomenon, which has practical significance in applying the norms of the Code of Criminal Procedure of Ukraine to determine abuse of law in criminal proceedings. As a result, it was concluded that establishing clear criteria for defining an act as an abuse of law at the legislative level will ensure procedural certainty, which will allow the court to clearly justify its decisions when assessing the actions of participants in criminal proceedings.

The aim of the article is to clarify the essence of abuse of law by revealing the content of its signs directly in criminal proceedings.

Key words: subjective right, implementation of the right, contrary to the purpose of the right, legal prohibitions, private interest, abuse of right.

Постановка проблеми. Останнім часом така правова категорія як зловживання правом у кримінальному провадженні привертає увагу як вчених-процесуалістів, так і практиків. Це зумовлено тим, що дотримання лише букви закону, як виявилось, не завжди гарантує справедливе рішення у кримінальному провадженні.

На перший погляд, зловживанням правом може розглядатися як різновид порушення закону, але, насправді, таке зловживання відбувається в межах дозволеної поведінки. І, дійсно, ззовні такі дії виглядають правомірними, але по своїй природі – спрямовані проти призначення суті самого права, з метою реалізації якого такі права надані суб'єкту. Проблематика зловживання правом у кримінальному провадженні стала як ніколи гострою, адже його існування не залежить ні від позиції законодавця, ні від рівня нашого теоретичного усвідомлення про це явище.

Актуальність теми зловживання правом є очевидною і випиває із численних невдоволь юристів-практиків через штучне ускладнення кримінального процесу, різного роду перешкоджання постановлення законного та обгрунтованого рішення у справі, про що свідчать останні законодавчі обговорення, зокрема, законопроекту № 5561, який зареєстрований у Верховній Раді України ще у 2021 році. Як було відмічено в червні 2025 року на VIII Київському полілозі «Ефективність антикорупційного правосуддя: фокус на протидії зловживанню процесуальними правами» [1], що відбувся за участі науковців, суддів, представників Верховної Ради України, Вищої Ради правосуддя, Національного антикорупційного бюро України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Офісу Генерального прокурора, адвокатської спільноти та міжнародних партнерів, народні депутати збираються повернутись до розгляду законопроектів, які стосуються протидії зловживанню процесуальними правами. Як було зазначено, випадки, коли гарантії «перетворюються на інструменти уникнення відповідальності» спонукають парламентську інституцію підтримати ініціативи, покликані створити умови для унеможливлення зловживання процесуальними правами.

Складність виявлення та реагування на випадки зловживання правом у кримінальному провадженні зумовлене, перш за все, складністю правової природи цього явища. Тому **метою даної статі** нами визначено необхідність з'ясування його сутності через розкриття змісту його ознак – як основних, так і додаткових.

Стан опрацювання проблематики. Категорію «зловживання правом» у кримінальному провадженні не можна вважати достатньо дослідженою. Вивчення цього явища зводиться переважно до окремих підходів щодо його розуміння. В загальному, у науковій літературі зловживання правом розглядається, зокрема, як: протиправна поведінка; особливий вид правопорушення; формально правомірна поведінка; різновид правової поведінки; самостійне правове явище (правова аномалія, процесуальна диверсія, юридичний парадокс, оксюморон тощо). Попри різноманітність підходів, єдина позиція щодо визначення цього поняття саме в контексті кримінального процесу відсутня.

Для повного розуміння феномену зловживання правом доцільно розглянути його характерні (властиві йому) ознаки, адже саме через них будь-яке поняття відображає свою суть. Поряд з цим, виокремлення ознак зловживання правом допоможе відмежувати таку поведінку від інших видів правомірної чи неправомірної поведінки та правильно кваліфікувати ті чи інші дії учасників кримінального провадження власне як зловживання правом.

В окремих працях учених вже висловлено позиції щодо ознак зловживання процесуальними правами (І.Г. Андрущенко, Д.С. Бакаєв, Н.Л. Буроменська, О.О. Вдовченко, Ф.В. Веніславський, І.Д. Іванюк, Р.А. Калюжний, О.В. Капліна, Д.В. Криворучко, В.В. Резнікова, О.Ф. Скакун, А.О. Ткачук, О.Ю. Хабло та інші). Однак, питання ознак цього явища безпосередньо у кримінальному провадженні вважаємо, далеко від завершення і потребує подальшого системного дослідження. Власне, у цій статті зроблено спробу сформулювати цілісне уявлення про такі ознаки та їх сутнісна характеристика.

Виклад основного матеріалу. Зловживання правом у кримінальному провадженні безпосередньо пов'язане із реалізацією учасниками процесу своїх прав. Якщо говорити про учасників кримінального провадження, які мають власний інтерес у провадженні (підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий та інші), то зловживати правами такі суб'єкти гіпотетично можуть, так як відповідними правами вони наділяються. Однак, якщо йдеться про посадових осіб (дознавач, слідчий, прокурор, суддя та інші), які наділені відповідними процесуальними повноваженнями (комплексом прав і обов'язків), то фактично маємо на увазі гіпотетичну можливість зловжити правом як частиною дискреційних повноважень під час їх реалізації. Тому, ми виходимо з того, що потенційно будь-який учасник кримінального провадження може зловживати наданими правами, у тому числі й посадова особа, наділена повноваженнями, що неодноразово підтверджувалось судовою практикою (доприкладу, ухвала Вищого антикорупційного суду від 18.05.2021 у справі № 991/3086/21[2] та інші).

Серед можливих варіантів поведінки учасник обирає той, який є для нього найбільш вигідним як для виконання своєї функції, так і для досягнення інтересу. Однак, абсолютно необмежена свобода вибору, в тому числі здійснення дискреційних повноважень для посадових осіб, може призвести до порушення прав інших учасників та обмеження можливостей реалізації ними своїх прав.

Виходячи з аналізу доктринальних підходів, залежно від значущості для визначення правової природи зловживання правом, його ознаки можна поділити на основні та додаткові. Основні ознаки відображають сутність зловживання правом і відрізняють його від інших явищ правової дійсності. Додаткові ж ознаки – це такі, наявність або відсутність яких не змінює природи зловживання правом.

Враховуючи результати проведеного дослідження до основних ознак зловживання правом у кримінальному провадженні можна віднести наступні:

1. Наявність в особи відповідного суб'єктивного права. Зловжити можна лише тим правом, яким особа наділена на підставі закону. Отже, щоб була можливість зловживати певним правом, насамперед потрібно мати це право, передбачене законом. Тому, проблема зловживання правом виникає, практично, одночасно з моменту, коли учасник формально наділяється тим чи іншим процесуальним правом. Якщо у певного учасника кримінального провадження відсутнє визначене законом право на вчинення тої чи іншої дії, він не може ним зловжити. У такому випадку вчинення дії, на яку певний учасник не має права, повинно розглядатись не як зловживання правом, а як правопорушення. За вчинення дій, які не передбачені законом або неналежне виконання покладених обов'язків посадовими особами – учасниками кримінального провадження настає юридична відповідальність. При цьому, варто зауважити, що стосовно сторони захисту коректніше говорити про відсутність законодавчої заборони на вчинення певних дій, ніж про наділення конкретним правом. Це пов'язано з конституційним принципом, за яким кожен має право будь-яким не забороненим законом засобами захищати свої права (ст. 55 Конституції України). Навіть якщо вчинення конкретних дій прямо не передбачено нормами закону, сторона захисту може їх здійснювати, якщо вони не заборонені, оскільки така поведінка формально «вписується» в межі дозволеного. Водночас, кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи інших людей, згідно конституційних положень, передбачених ч. 1 ст. 68. Тому не можна вважати, що особа має право на певну дію, якщо реалізація цього права посягає на права інших. Інакше кажучи, учасник не може «прикритися» відсутністю прямої заборони, коли його дії порушують чужі права – у такому разі йдеться саме про зловживання правом.

2. Діяльність особи, спрямованої на реалізацію наданого права. Так, про зловживання правом можна говорити лише тоді, коли учасник кримінального провадження, маючи відповідне право, починає його реалізовувати через конкретні дії або бездіяльність. Сама по собі наявність права без його здійснення не породжує жодних наслідків і не може вважатись зловживанням. Зловживання проявляється саме в процесі реалізації суб'єктивного права.

Принцип належного здійснення своїх прав людиною закріплено ще у Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року [3], прийнятій на основі праць великих просвітителів Вольтера, Дідро та інших, в якій проголошено, що здійснення природних прав кожної людини не має жодних меж, окрім тих, що забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами. Вказане положення підкреслює те, що природні права кожного індивіда обмежені лише тим, що дозволяє іншим користуватися їхніми правами. Одночасно, в основі цього принципу закладено поняття про те, що свобода однієї людини не повинен порушувати свободу інших. Подібний підхід відображено і в Загальній декларації прав людини 1948 року [4], де зазначено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати лише тих обмежень, які встановлені законом з єдиною метою – забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Власне, вказаний принцип імplementовано і в національне законодавство. Як вже зазначалось, в ст. 68 Конституції України закріплено положення: кожен зобов'язаний не порушувати права і свободи інших осіб.

Аналіз принципів здійснення суб'єктивних прав дозволяє зробити висновок, що суб'єктивні права надаються особі для досягнення легітимної мети правовласника. Відповідно, права не надаються для реалізації інтересів, що суперечили би духу і суті самого права. У цьому контексті можна стверджувати, що зловживання правом передбачає здійснення суб'єктивного права у формально дозволених межах, але з виходом за його внутрішні межі (за межі призначення права). До прикладу, у законі відсутня пряма заборона підозрюваному/обвинуваченому обмовляти інших осіб у вчиненні кримінального правопорушення, у якому підозрюється чи обвинувачується саме він. Таку обмову можна до певної міри вважати одним із проявів свободи від самовикриття, як спосіб захисту від негативних наслідків висунутої підозри чи обвинувачення, проте, навряд чи можна вважати способом захисту його законного інтересу, оскільки при цьому він порушує права і свободи, честь і гідність інших осіб, що є грубим порушенням ст. 68 Конституції України [5, с. 11]. Свобода від самовикриття у кримінальному провадженні не надає право особі поширювати завідомо неправдиві звинувачення про іншу особу. Цей принцип гарантує право особи не бути примушеною свідчити проти себе або проти членів своєї сім'ї, а також право не говорити нічого та відмовлятися відповідати на запитання. Проте, він не дає дозволу на обмову (брехню) іншої завідомо невинуватої особи.

Отже, реалізацію права ми розуміємо як діяльність, спрямовану на втілення у життя наданих законом прав чи повноважень. Саме в процесі такої діяльності учасники кримінального провадження можуть допустити зловживання своїми процесуальними правами. Як приклад, можемо навести ситуацію, коли захисник, реалізуючи надане йому право на подання касаційної скарги, передбачене п. 1 ч. 1 ст. 425 КПК України, може вийти за межі розумного його використання, зокрема, шляхом подання численних додатків до касаційної скарги, які є великі за обсягом і, по суті, повторюють уже викладені аргументи (більше того, в межах однієї касаційної скарги великі частини тексту дублюються під виглядом «окремих» доводів). Отже, навіть формально здійснюючи своє процесуальне право, захисник може використовувати такий спосіб реалізації, який не відповідає його призначенню і фактично спрямований на затягування розгляду справи.

Судова практика дає чимало прикладів реалізації наданого права у спосіб, несумісний із принципом добросовісності. Йдеться, зокрема, що використання учасниками провадження нецензурної лексики чи образливих висловлювань при здійсненні свого права на виступ у судових дебатах або при заявленні усних чи письмових клопотань. Власне, такі способи вважаються судами як зловживання правом (постанова Касаційного кримінального суду від 16.01.2024 у справі № 991/7073/23 [6], постанова Касаційного кримінального суду від 05.03.2024 у справі № 758/3123/16 [7] та інші). Іншими проявами зловживання правом є умисне заявлення безпідставних клопотань, що ускладнюють чи затягують провадження. Приміром, судом розцінено як зловживання правом заявлене клопотання про відвід судді (ухвала Вищого антикорупційного суду від 16.03.2021 у справі № 991/1280/21 [8]), неодноразові неявки в судові засідання стороною захисту (постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24.09.2020 у справі № 755/10138/16 [9]), скерування апеляційним судом подання про направлення кримінального провадження з одного суду до іншого без належних підстав (ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.03.2019 у справі № 278/1503/18 [10]). У перелічених випадках учасник провадження формально діє в межах наданого права (має право подавати клопотання, має право на виступ), але спосіб

реалізації права обирається такий, що суперечить його призначенню і перешкоджає ходу здійснення кримінального судочинства.

3. Відсутність порушення конкретних юридичних заборон. Як вже нами вище зазначалось, зловживання правом може видаватись як різновид порушення закону, проте, все ж таки, відбувається в межах дозволеної поведінки. Таке зловживання завжди відбувається за відсутності прямого порушення (заборони) імперативної норми закону. Іншими словами, особа діє у формально окреслених законом межах, але здійснює своє право за відсутності законного інтересу або всупереч йому. Як слушно зазначає О.Ф. Скакун [11, с. 632], у подібній поведінці відсутня виражена протиправність. При цьому, така поведінка особи лише створює видимість легітимності. Поведінка учасника кримінального провадження залишається дозволеною, прямих заборон він не порушує, але реалізує право без належної мети або всупереч власному законному інтересу.

У кримінальному провадженні такий приватний інтерес суб'єкта може мати матеріальний характер, наприклад, прагнення зменшити розмір відшкодування завданої шкоди чи спонукати потерпілого відмовитися від цивільного позову. Іншою формою інтересу може бути бажання покращити своє процесуальне становище або уникнути відповідальності. Нерідко інтерес полягає лише в намірі припинити кримінальне переслідування чи провадження будь-яким чином. У всіх випадках учасник кримінального провадження, реалізуючи своє право, діє формально правомірно, тобто не порушуючи прямих заборон, але відсутність легітимної мети або власний мотив його поведінки свідчать про зловживання правом.

4. Здійснення права всупереч його призначенню. Щоб визначити, чи здійснюється право всупереч його призначенню, необхідно з'ясувати, з якою метою це право було надане. Суб'єктивні права мають цінність настільки, наскільки вони задовольняють конкретні потреби особи. Якщо право використовуються для досягнення цілей, відмінних від тих, заради яких його було закріплено, можна говорити про зловживання цим правом. Як відзначив Ф.В. Веніславський [12, с. 26], здійснення права всупереч його призначенню полягає у використанні права для досягнення іншої мети, ніж тієї, необхідності досягнення якої передбачив законодавець у процесі формування цього правила поведінки. У кримінальному провадженні це проявляється в тому, що учасник здійснює своє процесуальне право не для реалізації наданих йому можливостей захисту свого інтересу, а з метою повного або часткового перешкоджання іншим учасникам реалізувати їхні права. Інакше кажучи, право використовується не для того, щоб отримати благо, яке воно захищає і гарантує носію права, а щоб позбавити певного блага інших.

Призначення будь-якого суб'єктивного права первинно розробляється в юридичній доктрині. Так, у доктрині мусульманського права призначення кожного суб'єктивного права чітко визначене релігійними догмами. Оскільки всі права даровані Аллахом, людина не повинна використовувати надане право на власний розсуд, а зобов'язана здійснювати його згідно з тими обмеженнями, що накладені шари'атом. Ціль володільця права співпадала з благими цілями (намірами) Аллаха. Якщо здійснюючи своє право, володільць переслідує особисту вигоду, то така ціль повинна відповідати загальним принципам права. Приватний інтерес уповноваженої особи залишається законним тільки тоді, коли він не суперечить загальним нормам і принципам шари'ату [13].

Деякі дослідники пропонують конкретизувати випадки здійснення права всупереч його призначенню. Так, Д.С. Бакаєв зазначає, що зловживання правом має місце в таких випадках: 1) суб'єкт задовольняє потребу реалізації якої гарантується одним суб'єктивним правом, шляхом здійснення іншого суб'єктивного права; 2) суб'єкт, здійснюючи право, діє всупереч принципам права; 3) суб'єкт, здійснюючи право, поводить всупереч правовій нормі та не співвідносить свою поведінку з метою цієї норми; 4) суб'єкт, здійснюючи право, не виконує обов'язку, пов'язаного з даним правом; 5) суб'єкт здійснює право неналежним способом; 6) у процесі здійснення права виникає ситуація конфлікту інтересів носія права з інтересами суспільства або держави [14, с. 40-41].

Також, Ф.В. Веніславський наголошує, що сутність категорії «зловживання правом» полягає у використанні права всупереч його соціальному призначенню, для досягнення іншої мети, ніж тієї, необхідності досягнення якої передбачав законодавець у процесі формування цього правила поведінки. Таким чином, автор підкреслює, що діяння, вчинене зі зловживанням, суперечить самій меті правового регулювання суспільних відносин, хоча зовні й відповідає тому, що зафіксовано у нормі права, однак за своєю сутністю, в тому числі за цілями мотивами використання, такому праву не тільки не відповідає, а й може прямо йому суперечити [12, с. 26].

Щоправда, не всі науковці погоджуються включати протиріччя межі права до ознак зловживання правом, однак наведені аргументи свідчать, що саме дія всупереч призначенню права є ключовою характеристикою цього феномена.

Призначення конкретного суб'єктивного права зумовлюється загальними засадами права та спеціальними принципами тієї галузі, в межах якої це право надано. Ключовим для розуміння призначення права є поняття інтересу, який це право покликане задовольнити. Якщо поведінка учасника процесу свідчить, що він здійснює право всупереч його соціально-правовій меті (ігнорує законний інтерес, заради якого право було закріплене), то це є ознакою зловживання правом.

5. Перешкоджання виконанню завдань кримінального провадження. Поведінка, що кваліфікується як зловживання правом, зрештою, спрямована на те, щоб утруднити або зробити неможливим досягнення завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України. Якщо реалізація учасником своїх процесуальних прав відбувається у спосіб, що ставить під загрозу виконання цих завдань, то така поведінка набуває характеру зловживання правом.

Варто наголосити, що на будь-якій стадії кримінального провадження потенційно існує конфлікт приватних інтересів учасників провадження (підозрюваного, обвинуваченого та інших) та публічних інтересів (держави, суспільства – в особі таких суб'єктів, які ведуть кримінальний процес), а будь-який конфлікт передбачає зіткнення цих інтересів. Одночасно, напружена емоційність такого конфлікту провокує ту сторону, позиція якої є слабшою, застосовувати певні заходи, що дадуть можливість їй заплутати протилежну сторону чи суд та перемістити акценти їх уваги в площину власних інтересів. Тому, погоджуючись із І.А. Тітком [15, с. 223], у тому, що завданням кримінального процесуального законодавства України є досягнення консенсусу між приватними і публічними інтересами, потрібно досягти стану, щоб цей консенсус (баланс інтересів) не досягався за допомогою зловживання правами.

Більшість дослідників підкреслюють, що дії учасника кримінального провадження, які визнаються як зловживання правом, завдають шкоди інтересам іншої сторони або публічним інтересам, адже через них ускладняється чи унеможливується нормальний хід судочинства [16, с. 35; 17; 18, с. 19; 19, с. 216; 20, с. 72]. Як слушно зазначає Р.М. Білокінь, шкода, яка заподіюється внаслідок зловживання процесуальними правами полягає в унеможливленні нормального, визначеного процесуальним законом, руху кримінального провадження, і як наслідок, полягає у недосягненні завдань кримінального провадження щодо швидкого та повного розгляду справи. [21, с. 258-259] Своєю чергою, О.Ю. Хабло відзначає, що унаслідок зловживання кримінально-процесуальними правами шкода завдається суспільним відносинам, які виникають та розвиваються під час провадження, і ця шкода полягає у створенні перешкод чи унеможливленні досягнення завдань кримінального провадження, які закріплені в ст. 2 КПК України [22, с. 145].

Водночас, на наше переконання, спричинення шкоди не можна вважати окремою обов'язковою ознакою зловживання правом виходячи з наступного. По-перше, учасник провадження, який зловживає правом не завжди наперед впевнений у тому, що його дії завдадуть реальної шкоди іншій особі чи завадять здійсненню правосуддя. Іноді метою може бути й відтягування чи ускладнення процесу без очевидного результату, який приведе до завдання шкоди. По-друге, сама по собі дія, що розцінюється як зловживання правом, не обов'язково прямо завдає шкоди чи збитків іншим учасникам суспільству або державі. Деякі автори також вважають, що наявність негативних наслідків (шкоди) не є обов'язковою ознакою зловживання правом або принаймні не характерна для всіх можливих його форм. Так, А.О. Ткачук відмічає, що зловживання процесуальними правами – це правове явище, спрямоване на перешкоджання досягненню завдань судочинства та створення перепон у реалізації іншими учасниками їх права на справедливий судовий розгляд, передбачений п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, яке створює дисбаланс між правами та інтересами учасників процесу і потребує вжиття державою ефективних заходів боротьби відповідно до принципу пропорційності [23, с. 18].

Шкода може бути заподіяна як безпосередньо під час вчинення таких дій, так і пізніше – на наступних стадіях кримінального провадження, в сукупності з іншими обставинами. Тому, завдання шкоди, як видається, можна розглядати як додаткову ознаку зловживання правом, але не обов'язкову. Скажімо, суд оцінюючи поведінку учасника як зловживання правом, не завжди в змозі встановити на момент розгляду цього питання, чи спричинила та чи інша дія чи бездіяльність конкретну шкоду, оскільки негативні наслідки можуть настати на наступних етапах розгляду справи.

Окремо варто розглянути таку додаткову ознаку як наявність вини (умисність) в поведінці учасника зловживання правом. Ряд науковців, як от В.В. Резнікова наполягає на свідомо вольовому, умисному характері поведінки при зловживанні правом [24, с. 33-34]. Справді, здебільшого учасник, який зловживає правом, усвідомлює неправомірність (недобросовісність) своїх дій і бажає досягти небажаних для правосуддя наслідків. Однак, і цю ознаку не можна визнати обов'язковою виходячи з наступного. По-перше, встановлення умислу суб'єкта часто ускладнене – учасник може не визнавати, що діяв недобросовісно, а прямих доказів його наміру зашкодити кримінальному провадженню може не бути. По-друге, наявність за відсутності доведеного умислу об'єктивні критерії поведінки (вчинення дій всупереч призначенню права, без законного інтересу, з перешкоджанням завданням кримінального провадження тощо) дозволяють кваліфікувати її як зловживання правом. Тому, видається, наявність чи відсутність вини впливає радше на оцінку суб'єктивної сторони і подальшу реакцію держави (за наявності явно вираженого умислу можливе застосування певних санкцій, наприклад, накладення грошового стягнення), але не змінює природи самого явища зловживання правом.

Навколо проблеми визначення ознак зловживання правом існують різні доктринальні підходи, що зумовлює відмінність у переліках таких ознак у різних авторів. Приміром, Г.В. Чувакова зазначає, що для виявлення і оцінки діянь на предмет зловживання правом використовуються як природно-правові критерії, до яких вона відносить добросовісність, справедливість, розумність тощо, так і позитивістські критерії, пов'язані з оцінкою суб'єктивістською концепцією, та акцентують увагу на оцінці суб'єктивної або об'єктивної сторони відповідної поведінки, визначені мотиву, вини діяння та об'єму спричиненої шкоди, а також, критерії щодо спричинення зловживання правом як особливого типу поведінки – поза правомірною поведінкою або правопорушенням [25]. Тож, такі різні теоретичні підходи можуть акцентувати увагу на різних ознаках – від порушення морально-правових принципів до спричинення шкоди чи наявності умислу. Проте, наведені нами вище п'ять основних ознак відображають сутність зловживання правом саме у кримінальному провадженні і є універсальними критеріями його ідентифікації.

Варто відзначити, що в літературі пропонується широкий перелік й інших ознак зловживання правом, які їх автори називають обов'язковими або додатковими. Серед них найчастіше виокремлюють такі: наявність негативних наслідків у вигляді заподіяння шкоди публічним інтересам; здійснення права не для задоволення потреб носія права; необхідність встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовуючими органами; наявність вини (умислу); здійснення суб'єктивного права всупереч доброму сумлінню, добрій волі; аморальне, недобросовісне здійснення права; використання недозволених конкретних способів реалізації права у межах загальнодозвільного типу поведінки; вихід за межі права під впливом суб'єктивних інтересів, що призводять до порушення законних інтересів інших осіб; суперечність поведінки засадам добросовісності та розумності; суперечність поведінки завданням кримінального провадження; соціальна шкідливість при одночасній відсутності ознак суспільної небезпеки; протиправність та інші. Вважаємо, що перелічені ознаки варто віднести до додаткових, оскільки їх наявність або відсутність не змінює правової природи зловживання правом. Адже, зловживання може мати місце і без фактичного завдання матеріальної шкоди чи за відсутності доведеного умислу. Ці фактори впливають на оцінку і наслідки, але не на саму кваліфікацію поведінки як зловживання правом.

Висновки. Аналіз наукової літератури та судової практики дає підстави констатувати, що з-поміж ознак зловживання правом можна виділити два види: основні (визначальні) та додаткові (необов'язкові). Основними ознаками зловживання правом у кримінальному провадженні є: 1) наявність в особи відповідного суб'єктивного права; 2) здійснення (реалізація) цього права через конкретні дії або бездіяльність; 3) відсутність порушення конкретних юридичних заборон при реалізації права; 4) використання права всупереч його призначенню (меті); 5) створення перешкод для виконання завдання кримінального провадження. Саме сукупність цих ознак відрізняє зловживання правом від інших видів поведінки учасників кримінального провадження.

Серед додаткових ознак зловживання правом, що пропонуються різними дослідниками, можна назвати наявність негативних наслідків (шкоди) для інтересів інших осіб чи правосуддя; умисний характер дій; суперечливість поведінки принципам добросовісності, розумності, моралі; офіційне встановлення факту зловживання правом компетентними органами тощо. Вказані ознаки можуть супроводжувати зловживання правом і є характерними для багатьох випадків, однак їх відсутність не змінює сутність цього явища.

Виходячи із наведеного, зловживання правом у кримінальному провадженні можна охарактеризувати як поведінку учасників кримінального провадження, що формально базується на наданому йому законом праві, але здійснюється всупереч призначенню цього права та перешкоджає досягненню завдань кримінального провадження.

Для ефективного забезпечення реалізації учасника провадження своїх прав без створення невиправданих перешкод для правосуддя в кожному випадку необхідно встановлювати, чи містяться в їх діяннях ознаки зловживання правом. Правильна кваліфікація діянь як зловживання правом передбачає обов'язкове виявлення всієї сукупності основних ознак такої поведінки. У разі наявності усіх перелічених основних ознак можна робити висновок, що відповідний учасник провадження зловживає наданими йому процесуальними правами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна академія наук України. Відбувся VIII Київський полілог “Ефективність антикорупційного правосуддя: фокус на протидії зловживанню процесуальними правами». URL: <https://www.nas.gov.ua/news/vidbuvsya-viii-kivskiy-polilog-efektivnist-antikorupciynogo-pravosuddya-fokus-na-protidi-zlovzhivannyu-procesualnimi-pravami>.
2. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 18.05.2021 у справі № 991/3086/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97032081>.
3. Van Kley D. The French idea of freedom: the Old Regime and the Declaration of Right of 1789. Stanford: Stanford University Press. 1994. 436 p.
4. Загальна декларація прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
5. Борейко Г.Д. Неправдиве повідомлення підозрюваним/обвинуваченим про вчинення кримінального правопорушення завідомо невинуватою особою як спосіб зловживання правом на захист. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Одеса, 21 липня 2022 року. Одеса, ОДУВС, 2022. С. 10–12.
6. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.01.2024 у справі № 991/7073/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116388837>.
7. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 05.03.2024 у справі № 758/3123/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117508062>.
8. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 16.03.2021 у справі № 991/1280/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95537095>.
9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24.09.2020 у справі № 755/10138/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91855151>.
10. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.03.2019 у справі № 279/1503/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80555770>.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
12. Веніславський Ф.В. Зловживання правом в публічно-правовій сфері як загроза стабільності конституційного ладу України. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління і права*. 2009. № 3 (31). С. 24–29.
13. Лубська М.В. Мусульманське право як філософсько-релігієзнавчий феномен: дис. ... док. філософ. наук. 09.00.11. Київ, 2008. 431 с.
14. Бакаєв Д.С. Природа зловживання правом у правовій доктрині України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 34–43.
15. Тітко І.А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України: монографія. Х.: Право, 2015. 448 с.
16. Резніков В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 95. С. 31–36.
17. Іванюк І.Д. Юридична природа та ознаки поняття зловживання правом у кримінальному процесі: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 340–349.

18. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8 (58). С. 16–22.
19. Гарасимчук Н. Поняття та ознаки зловживання процесуальними правами адвокатом у кримінальному провадженні. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 211–218.
20. Вознюк О.Л. Зловживання процесуальними правами у кримінальному провадженні. дис. ... д-ра філософії. 081 «Право». Київ, 2025. 240 с.
21. Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність: наукові та правові основи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 577 с.
22. Хабло О.Ю. Шкода як обов'язкова ознака зловживання правом у кримінальному процесі. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 143–148.
23. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі України: дис. ... д-ра філософії. 081 «Право». Київ, 2020. 220 с.
24. Резнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35.
25. Чувакова Г.М. Аномалії в правовій спадщині: зловживання правом. *Концептуалізація та використання правової спадщини: матеріали Всеукраїнський круглого столу* (26 грудня 2018 р., м. Одеса). Національний університет «Одеська юридична академія». URL.: https://hdl.handle.net/11300/11960.http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11960/%d0%a7%d1%83%d0%b2%d0%b0%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b0_%d1%82%d0%b5%d0%b7%d0%b8%20%d0%a1%d0%bf.pdf?sequence=1&isAllowed=y.